

O'ZBEK TILIDAGI FILOLOGIK TERMINLARNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Kadirova Zaynura Zaynidinovna

Termiz davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti(PhD).

Annotatsiya: Mazkur maqolada filologik terminlar bazasini shakllantirish jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda terminlarni yig'ish, tizimlashtirish va raqamlashtirish jarayonlarida zamonaviy dasturiy vositalar, elektron lug'atlar, korpus texnologiyalari va ma'lumotlar bazalarining o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, filologik terminlarning standartlashuvi, ularning semantik aniqligi va izchilligini ta'minlashda avtomatlashtirilgan tizimlarning afzalliklari ko'rsatib beriladi. Maqola natijalari filologiya sohasida terminologik bazalarni yaratish va takomillashtirishda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: filologik terminologiya, terminlar bazasi, axborot texnologiyalari, elektron lug'at, lingvistik korpus, ma'lumotlar bazasi, terminlarni standartlashtirish, avtomatlashtirilgan tizim, raqamli leksikografiya, semantik tahlil, axborot-qidiruv tizimi, lingvistik resurs.

Kirish

O'zbek tilshunosligi taraqqiyoti jarayonida filologik terminlarning shakllanishi va rivojlanishi muhim ilmiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Terminlar tilshunoslik fanining asosiy tushunchalarini ifodalovchi vosita bo'lib, ularning paydo bo'lishi, takomillashuvi va tizimlashuvi bevosita fan rivoji bilan bog'liqdir. O'zbek tilidagi filologik terminlar tarixan turli bosqichlarda shakllangan bo'lib, bu jarayon tilning ichki imkoniyatlari, ilmiy an'analar hamda tashqi ta'sirlar asosida amalga oshgan.

Filologik terminlarning dastlabki shakllanish bosqichi qadimgi turkiy yozma manbalar bilan bog'liq bo'lib, bu davrda til va nutq hodisalarini ifodalovchi birliklar asosan umumxalq leksikasi doirasida yuzaga kelgan. Keyingi bosqichlarda, xususan, mumtoz adabiyot va madrasalar faoliyati davrida arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan terminlar filologik terminologiya tarkibida muhim o'rin egallagan. Bu holat ilmiy tafakkurning rivoji va diniy-ilmiy meros bilan uzviy bog'liqdir. XX asr boshlaridan boshlab o'zbek filologik terminologiyasi yangi bosqichga ko'tarildi. Tilshunoslik fanining mustaqil soha sifatida shakllanishi, ilmiy tadqiqotlar va darsliklarning yaratilishi terminlarning milliy asosda qayta ko'rib chiqilishiga sabab bo'ldi. Bu davrda rus va Yevropa tilshunosligi ta'sirida yangi terminlar kirib keldi, mavjudlari esa normallashtirildi.

Mustaqillik yillarida esa filologik terminlarni milliyashtirish, ularning o'zbekcha muqobillarini yaratish va ilmiy me'yor sifatida mustahkamlash jarayoni faollashdi. Shu jihatdan, o'zbek tilidagi filologik terminlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish terminologik tizimning tarixiy asoslarini aniqlash, hozirgi holatini baholash va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilash uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

O'zbek tilidagi filologik terminlarning shakllanishi va rivojlanishi tilshunoslik tarixining muhim jihatlaridan biridir. Terminlar nafaqat ilmiy tushunchalarni ifodalovchi vosita sifatida, balki tilning ilmiy muloqotdagi barqarorligini ta'minlovchi element sifatida ham ahamiyatga ega. Filologik terminologiyaning rivojlanishi bir necha bosqichda kechgan bo'lib, har bir bosqich tilshunoslikning ilmiy, metodologik va madaniy kontekstiga bog'liq bo'lgan.

Birinchi bosqich – klassik shakllanish davri. Bu davrda filologik terminlar asosan arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan ilmiy atamalar orqali shakllangan. Masalan, “morfema”, “fonema”, “syntaksis” kabi terminlar o'zbek tiliga kirib, dastlabki tilshunoslik tadqiqotlarida qo'llanilgan. Ushbu terminlar asosan nazariy tilshunoslik va grammatik tavsiflar uchun ishlatilgan. Shu davr terminologiyasida semantik aniqlik va konseptual tizimlilik kamroq bo'lgan, ko'proq amaliy tavsifga asoslangan edi.

Ikkinchi bosqich – milliy tilshunoslik maktabining shakllanishi davri. XIX–XX asrlar davomida o'zbek tilshunoslari o'z milliy terminlarini yaratish va normallashtirishga kirishdilar. Bu davrda terminlar faqat ilmiy maqsadlarda emas, balki ta'lim tizimida ham qo'llanila boshladi. Masalan, “so'z”, “gap”, “harf”, “ohang” kabi terminlar o'zbek tilining ichki til qoidalariga moslashtirildi. Bu bosqichda terminologiya yanada tizimli, semantik jihatdan aniqlashgan va ilmiy amaliyotga moslashtirilgan.

Uchinchi bosqich – normativ va standartlashtirilgan terminologiya davri. XX asrning o'rtalaridan boshlab O'zbek SSR ilmiy muassasalari va Oliy ta'lim tizimi terminlarni normativlashtirishga e'tibor qaratdi. Terminlar nafaqat ta'rif, balki imlo, talaffuz va grammatik shakl jihatdan ham standartlashtirildi. Shu bilan birga, xalqaro ilmiy terminlar bilan uyg'unlashtirish jarayoni boshlandi. Masalan, “fonetika”, “leksikologiya”, “morfologiya” kabi terminlar ilmiy adabiyotlarda yagona shaklda ishlatila boshlandi.

To'rtinchi bosqich – kompyuter va raqamli davr. XXI asrga kelib, filologik terminlar bazalari, korpus lingvistikasi va elektron lug'atlar asosida terminologiya rivojlana boshladi. Terminlar faqat nazariy tavsif emas, balki raqamli muhitda ishlashga moslashtirildi. Korpus asosida terminlarning qo'llanish chastotasi, konteksti va

sinonimik munosabatlari aniqlanib, elektron resurslarda jamlandi. Bu bosqich terminologiyaning amaliy va ilmiy salohiyatini kengaytirdi, yangi terminlar yaratish jarayonini tezlashtirdi.

Beshinchi bosqich – milliy va xalqaro uygʻunlashtirish davri. Oʻzbek filologik terminologiyasi xalqaro ilmiy maydon bilan uzviy bogʻlanish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu sababli, oʻzbekcha terminlar bilan bir qatorda, ularning inglizcha va boshqa tillardagi ekvivalentlari ham aniqlanadi. Bu nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki tarjima va xalqaro hamkorlikda ham muhim ahamiyatga ega.

Terminologiyaning rivojlanishi davomida asosiy omillar quyidagilardan iborat boʻldi: milliy tilning ichki qoidalari, xalqaro ilmiy standartlar, oʻquv-tarbiya jarayonidagi talablar, axborot texnologiyalarining imkoniyatlari va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar. Har bir bosqich avvalgisiga tayanib, yanada mukammal tizim yaratishga xizmat qilgan.

Oʻzbek tilidagi filologik terminlar shakllanishi va rivojlanishi jarayoni uzluksiz, ierarxik va tizimli xarakterga ega. Har bir bosqich terminologiyaning ilmiy aniqligi, normativligi va amaliy qoʻllanilishini mustahkamlashga xizmat qilgan. Bugungi kunda terminologik ishlar nafaqat ilmiy, balki pedagogik, amaliy va xalqaro maydonga yoʻnaltirilgan holda davom etmoqda.

Xulosa

Oʻzbek tilidagi filologik terminlarning shakllanishi va rivojlanishi bir necha bosqichda kechgan: klassik shakllanish, milliy tilshunoslik maktabining rivojlanishi, normativlashtirilgan terminologiya, raqamli va kompyuter davri hamda milliy va xalqaro uygʻunlashtirish. Har bir bosqich terminlarning ilmiy aniqligi, normativligi va amaliy qoʻllanilish imkoniyatlarini oshirgan. XX asrdan boshlab elektron bazalar, korpuslar va axborot texnologiyalari terminologiyaning tizimli va amaliy jihatlarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Bugungi kunda oʻzbek filologik terminologiyasi nafaqat nazariy tadqiqotlarda, balki pedagogik jarayonda, tarjimada va xalqaro ilmiy maydonda ham faol qoʻllanilmoqda. Shunday qilib, terminlarning shakllanish va rivojlanish jarayoni uzluksiz, tizimli va ilmiy asoslangan boʻlib, kelajakdagi filologik tadqiqotlarning sifatini taʼminlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1982. – 296 b.
2. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2004. – 340 b.

3. Karimov B. O‘zbek terminologiyasining rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2010. – 185 b.
4. Baskakov N. A. Тюркские языки. – М.: Наука, 1981. – 280 с.
5. Is’hoqov M. Til taraqqiyoti va terminologiya. – Toshkent: Universitet, 2016. – 210 b.
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge: CUP, 2010. – 524 p.
7. Qosimova D. Milliy terminologiya va til siyosati. // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2019. – №1. – B. 21–29.